

3. РДА. – Ф. 383, 1797–1866 pp., 43021 од. зб.
4. РДА. – Ф. 384, 1817–1865 pp., 22446 од. зб.
5. РДА. – Ф. 485, 1683–1917 pp., 4654 од. зб.
6. РДА. – Ф. 515, 1716–1917 pp., 141649 од. зб.
7. РДА. – Ф. 560, 1802–1918 pp., 29836 од. зб.
8. РДА. – Ф. 565, 1788–1919 pp., 53554 од. зб.
9. РДА. – Ф. 796, 1707–1918 pp., 371939 од. зб.
10. РДА. – Ф. 797, 1704–1918 pp., 94134 од. зб.
11. РДА. – Ф. 815, 1713–1918 pp., 28594 од. зб.
12. РДА. – Ф. 1263, 1802–1917 pp., 6135 од. зб.
13. РДА. – Ф. 1284, 1801–1918 pp., 291150 од. зб.
14. РДА. – Ф. 1285, 1778–1837 pp., 5914 од. зб.
15. РДА. – Ф. 1286, 1802–1905 pp., 79210 од. зб.
16. РДА. – Ф. 1291, 1792–1917 pp., 96469 од. зб.
17. РДА. – Ф. 1341, 1730–1917 pp., 308288 од. зб.
18. РДА. – Ф. 379, 1798–1839 pp., 10729 од. зб.

Надійшла до редколегії 30.10.2009.

УДК 94(477.75)«19/20»

А. А. Тропіна

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СТАТИСТИКА НАРОДОНАСЕЛЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В КРИМСЬКІЙ АССР НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Проаналізовано статистику народонаселення Кримської АССР і розглянуто наукові методи дослідження статистичних джерел з історії політики коренізації, що проводилася радянською владою на початку ХХ ст.

Ключові слова: народонаселення, Крим, радянська влада, політика коренізації.

Пронализирована статистика народонаселения Крымской АССР и рассмотрены научные методы исследования исторических источников по истории политики коренизации, проводимой советской властью в начале ХХ в.

Ключевые слова: народонаселение, Крым, советская власть, политика коренизации.

In the article an analysis and description of statistics of populations is given Crimean ASSR and the scientific methods of work are examined with this type of sources on history of policy of korenizatsiya by the conducted soviet power at the beginning of XX age.

Key words: populations, the Crimea, soviet power, policy of korenizatsiya.

Актуальність дослідження національної політики в Криму визначається низкою обставин. По-перше, в наші дні національне питання набуло кризової форми. Це виражається в поширенні етнічних конфліктів на території колишнього СРСР у зв'язку з розпадом держави та зміною політичної системи і форм власності. По-друге, проблеми, які вирішувалися в Криму в першій чверті ХХ ст., мають чимало спільного у наші часи. Це робить особливо цінним той досвід, який нагромадили органи державного управління і національні рухи у вирішенні етнічних проблем.

Для забезпечення достовірності та глибини вивчення національної політики радянської влади в Кримській АССР у 1920-х pp. потрібне залучення великої кількості різноманітних джерел з історії, економіки, етнографії, демографії та статистики. Тому джерельна база даної теми дослідження представлена різними групами джерел.

Джерело – це не тільки засіб одержання інформації, а й продукт певної епохи, людської культури цієї епохи. С. О. Шмідт вказував, що написання будь-якого історичного дослідження просто неможливе без розуміння психології людей, які жили в цей період [19, с. 12]. Таким чином, джерельна база дослідження визначається комплексом чинників: характером досліджуваної епохи, у т. ч. сутності тогочасного політичного ладу у державі; зовнішньополітичними умовами; структурою внутрідержавного устрою; кількістю джерел та їхнім розмаїттям, що є відображенням відповідних суспільних комунікацій.

Основна інформаційна база з проблеми політики коренізації, що проводилася в Криму радянською владою, збереглася в обласних державних архівах. Особливістю цих документів є той факт, що вони містять інформацію про те, як втілювалася політика коренізації безпосередньо на місцях, яка була реакція на неї з боку населення, які труднощі виникали в її ході і як вони вирішувалися. На цьому рівні матеріал архівних документів містить найбільш адекватну інформацію про стан справ у суспільстві тих років.

Основну групу джерел дослідження формують архівні документи з фондів Державного Архіву в Автономній Республіці Крим у м. Сімферополь (далі – ДААРК). При вивченні національної політики коренізації на півострові нами було досліджено такі фонди:

«*Центральный исполнительный комитет рабочих, крестьянских, красноармейских и краснофлотских депутатов Крымской АССР*» (Ф. Р-663), що містить законодавчі акти радянської влади стосовно введення національного курсу політики коренізації в Криму [8];

«*Крымский революционный комитет*» (Ф. Р-1188), матеріали якого відображають економічну, соціальну та національну обстановку в Кримській АРСР на початку ХХ ст. [9];

«*Народный комиссариат внутренних дел Крымской АССР*» (Ф. Р-460), де зберігається національна статистика і документація про підготовку національних кадрів у Криму в перші роки радянської влади [7];

«*Статистическое управление Крымской АССР*» (Ф. Р-219), де містяться матеріали демографічних переписів населення 1920–1960-х рр. [6].

Численну групу архівних документів з історії національної політики в Криму сформували статистичні джерела. Цінність їх полягає в тому, що вони дають масові цифрові дані, які дозволяють розкрити ество, кількісні та якісні зміни життєвих явищ, вивчати закономірності розвитку суспільства. Статистика охоплює практично всі сторони життя Криму: населення (його національний і соціальний склад), промисловість, сільське господарство, транспорт і зв'язок, народну освіту, охорону здоров'я, культуру, комунальне господарство, внутрішню і зовнішню торгівлю, фінанси, кредит та ін.

Основним статистичним джерелом для вивчення національного курсу політики коренізації на півострові на початку ХХ ст. слід визнати статистику народонаселення, яка охоплює дані про зміни кількісного та якісного складу кримчан у зв'язку з радянською політикою коренізації. Дані обліку природного руху населення та його поточного обліку, а також періодичні переписи населення є основою статистики народонаселення. Особливо цінні відомості про населення за багатьма ознаками дають переписи.

«Положенням про державну статистику», підписаним В. І. Леніним, було створено Центральне статистичне управління (ЦСУ), на яке покладалася загальнодержавна організація статистики. ЦСУ повинно було здійснювати ведення всіх видів статистичних робіт у республіці, розробляти програми статистичних обстежень і організувати наукову роботу в цій сфері, здійснювати спостереження та контроль за відомчою статистикою, розробляти загальнодержавні переписи, опрацьовувати зібрані статистичні матеріали та публікувати їх у щорічниках та інших виданнях [21, с. 103].

У радянський період проводилися різні статистичні обстеження: одноразові суцільні переписи, вибіркові обстеження, бюджетні обстеження, різні форми поточної статистики та періодична звітність. Практично всі матеріали цих обстежень є цінним й інформативним джерелом з національної історії Кримської АРСР.

Окрім ЦСУ численні статистичні матеріали публікували наркомати й відомства – Держплан, ВСНХ, Наркомфін, Наркомзем, промислові наркомати, Народний комісаріат шляхів сполучення та ін. [20, с. 49].

Широка публікація статистичних матеріалів у всесоюзному масштабі фактично розпочалася лише після XX з'їзду КПРС. Першою такою публікацією став статистичний щорічник «Народное хозяйство СССР», виданий в 1956 р. З того часу ЦСУ СРСР видавав статистичні збірки за галузями народного господарства: «Промышленность СССР», «Сельское хозяйство СССР», «Культурное строительство СССР», «Торговля в СССР», «Печать в СССР», «Посевные площади СССР» та ін. Для масового використання публікували загальнодоступні статистичні довідники [21, с. 105].

Статистичні дані, опубліковані в спеціальних виданнях, вимагають комплексного джерелознавчого аналізу. Він необхідний перш за все для того, щоб встановити інформаційні можливості статистичних матеріалів для дослідження, а також розбіжності як в самому статистичному виданні, так і порівняно з іншими публікаціями, які вимагають пояснення і встановлення причин [22, с. 75].

Інформація про організацію обстежень міститься в архівних документах або матеріалах, опублікованих у статистичних виданнях («Вестник статистики», «Бюллетень ЦСУ», «Статистическое обозрение» та ін.) [11, с. 80]. У 20-ті рр. XX ст. статистичні збірки, які видавало ЦСУ, забезпечувалися передмовами, коментарями та таблицями, в яких подавали відомості про методику та техніку обстежень, прийоми розробки матеріалів.

Уявлення про програму і організаційний план, принципи розробки та публікації матеріалів переписів 1920-х рр. можна скласти на основі аналізу Н. Я. Воробйова у виданні «Всесоюзная перепись 1926 г.» [5, с. 37], а про переписи 1939 р. та 1959 р. в книгах П. Г. Подьячих «Всесоюзная перепись населения 1939 г.» [15, с. 65] і «Население СССР» [16, с. 121].

При вивченні статистичних матеріалів радянської політики коренізації в Криму неабияке значення має питання про їх повноту й достовірність. Визначення цих характеристик визначаються специфічними особливостями статистичних матеріалів, оскільки предметом вивчення є вже розроблені статистиками табличні дані. Кінцевий продукт роботи статистиків над першоджерелами – статистичні таблиці – для істориків є джерелами. Тому на результати аналізу джерел, які має у своєму розпорядженні історик, впливають завдання, що стояли при розробці первинних бланків, ідеологічні установки радянської держави, рівень розвитку статистичної науки, оперативні завдання народного господарства статистики для безпосереднього використання державними і плановими органами та ін.

Таким чином, критичний аналіз статистичного джерела має на меті встановлення міри його достовірності та репрезентативності. У свою чергу, достовірність статистичних даних визначається низкою передумов: метою і глибиною дослідження, його структурою та організацією, загальним методологічним рівнем статистичної науки, способами обробки первинних матеріалів. При розробці та публікації статистичних відомостей зазвичай подають не всі показники, що увійшли до переписних бланків, а найбільш важливі й узагальнені [14, с. 106].

Історик у ході зовнішньої критики повинен проаналізувати статистичні матеріали задля формування адекватного уявлення про таблиці даних. Критичний аналіз опублікованих статистичних матеріалів повинен відбуватися за трьома напрямками.

По-перше, необхідно вивчити організацію обстеження і збирання статистичних матеріалів. З цією метою слід вивчити матеріали про організацію обстеження (матеріали статистиків і положення про обстеження, інструкцію про їх проведення та ін.). Потім слід ознайомитися з формуляром обстеження, переписним бланком, вивчити такі питання, як територіальне охоплення обстеженням, охоплення самих об'єктів статистичного спостереження, порядок заповнення бланків і списків здобуття відомостей, а також порядок перевірки отриманих даних. Інструкції дають уявлення про те, який зміст вкладали у відповідні поняття і якого роду дані включалися у переписні бланки. Вивчення цих аспектів дозволяє з'ясувати, якою мірою були забезпечені повнота і достовірність отриманих відомостей при збиранні даних у первинних бланках обстеження [4, с. 77]. Наприклад, особистий листок – основний формуляр перепису 1920 р. – містив 18 питань, що характеризували населення за статтю, віком, національністю, рідною мовою, місцем народження, тривалість мешкання, сімейним станом, письменністю, освітою, заняттями, суспільним станом, професією, наявністю фізичних вад і психічних захворювань. А переписний аркуш загального перепису населення 1939 р. включав 16 питань, що визначають відношення переписуваних осіб до глави сім'ї, стать, вік, національність, рідну мову, сімейний стан, громадянство, письменність, освіту, рід занять [17, с. 5].

По-друге, потрібно вивчити порядок розробки отриманих під час обстеження первинних статистичних матеріалів. Для цього слід ознайомитися з матеріалами про порядок розробки первинних матеріалів обстежень (циркуляри, інструкції та ін.), а також з процесом розробки даних бланків обстежень, зі змістом розробіткових таблиць та ін. Важливо вивчити основні пункти бланків обстеження, а також виявити ті питання бланків, які не увійшли до розробки і тому залишилися поза опублікованими таблицями, що є у розпорядженні історика. Такий аналіз дозволяє з'ясувати, якою мірою отримані при обстеженні матеріали були використані при розробці і публікаціях статистичних таблиць, наскільки цінними були відомості, які не увійшли до розробки і залишилися в первинних бланках обстеження.

По-третє, після проведеного критичного аналізу матеріалів, що складають основу таблиць, слід перейти до аналізу статистичних таблиць. Перш за все треба звернути увагу на систему таблиць, оскільки від цього залежать і можливості вивчення наявних в них відомостей. Це можуть бути таблиці, в яких приведені загальні відомості щодо політики коренізації радянської влади в Криму. Таблиці бувають групові, коли матеріали про обстежені об'єкти розчленовані за якою-небудь найбільш істотною ознакою, що дозволяє детальніше вивчити явище, яке вони розкривають, і комбінаційні, коли за кожною з істотних ознак, поданих в групуванні, в таблицях розкриваються всі основні ознаки, висвітлені в бланках обстеження [13, с. 235].

Працюючи над таблицями, необхідно встановити правильність їх, оскільки при публікації можливі помилки показників відносно до цифрового матеріалу, включення цифрових матеріалів у невідповідні графи та ін. Після попередньої роботи можна приступати безпосередньо до вивчення опублікованих в таблиці статистичних матеріалів.

Найважливішим статистичним джерелом щодо вивчення національної політики коренізації, що проводилася радянською владою в Кримській АРСР, є матеріали переписів населення. На відміну від вибіркового обстеження вони охоплюють все населення. Переписи переслідують мету не лише встановити чисельність населення, а й отримати відомості про його склад. На початку ХХ ст. в Радянському Союзі було проведено чотири повні загальні переписи населення – в 1920, 1926, 1939 і 1959 рр., а також міський перепис 1923 р., кожен з яких здійснювався за своєю програмою [12, с. 51].

Перепис населення 1920 р. через громадянську війну в Криму не проводився. Він був проведений навесні 1921 р. після встановлення радянської влади. Про-

грама і проведення загального демографічного перепису населення в 1921 р. проводилася відповідно до розробленої особистої картки і зводилася до з'ясування віку, статі, національності, місця народження, даних про освіту, зв'язку з сільським господарством, професійного і трудового положення й інвалідності. Також визначалася приналежність до профспілки або кооперативу. Для проведення перепису залучали в основному грамотне населення, а також вчителів та лікарів [1, с. 66].

За переписом 1921 р., у віці від 5 років до 60 років у містах Криму проживало 281 040 осіб, а в сільській місцевості – 339 686 осіб. Усе населення Криму склало 620 726 осіб. У цей період в Криму мешкали такі національні меншини: кримські татари, вірмени, євреї, греки, болгары, караїми, естонці, поляки, німці та ін. Найчисленнішою етнічною групою в цей період були кримські татари (186 715 осіб, тобто 25,92 % від загальної кількості населення). Саме тому національна політика коренізації в Криму з 1920-х рр. набула форми татаризації, а татарське населення півострова отримало можливість розвиватися в культурному і професійному плані [2, с. 32].

Також неабияке значення для вивчення національної політики в Кримській АСРР мають і матеріали Всесоюзного перепису населення, проведеного 17 грудня 1926 р. Завдання перепису полягало в тому, аби, по-перше, з'ясувати соціально-професійну структуру населення і, по-друге, дати демографічну характеристику соціально-професійних груп. Перепис проводився за розширеною програмою, із складанням не лише особистих, а й родинних і погосподарчих бланків. Розробка її матеріалів затягнулася до 1933 р., публікація матеріалів зайняла 56 томів [5, с. 3].

Перепис населення 1926 р. був першим всесоюзним переписом населення, що охопив усі регіони радянської держави. Проводився він методом опитування. Перепис населення почався 17 грудня і тривав 7 днів в міських поселеннях і 14 днів – у сільській місцевості. Враховувалося наявне населення (за особовими аркушами), а в містах родинна картка давала можливість отримати відомості й по постійному населенню. Програма перепису населення містила 14 ознак (з підпунктами): стать, вік, народність, рідна мова, місце народження, тривалість мешкання в місці перепису, шлюбний стан, письменність, фізичні вади, психічне здоров'я, заняття (з виділенням головного і побічного), галузь праці, для безробітних – тривалість безробіття і попереднє заняття, джерело засобів до існування (для тих, що не мають заняття). У родинній картці обліковувався склад сім'ї з виділенням подружніх пар і їхніх дітей, тривалість шлюбу і житлові умови. Розробка матеріалів перепису була закінчена в 1928 р. Повні підсумки перепису були опубліковані в 56 томах протягом 1928–1933 рр. За якістю отриманої статистики це найбільш достовірний перепис населення в міжвоєнний період [18, с. 92].

Все видання цього перепису розбите на 7 відділів: I – народність, рідна мова, вік, письменність; II – заняття; III – сімейний стан, місце народження, тривалість мешкання, інвалідність; IV – безробітні; V – володіння, будинки, приміщення в містах і міських поселеннях; VI – житлові умови міського населення СРСР; VII – структура міської сім'ї.

Важливу і детальну інформацію щодо характеристики національного складу Криму в цей період дає I відділ. Він охоплює з 1 по 17 томів. Перші 8 томів дають відомості по районах і автономних республіках, наступні 8 томів – по союзних республіках і 17-й том – підсумковий по СРСР. Дані переписи детально розроблені і зведені в комбінаційні таблиці. Основні угруповання даються за віком і національністю. До розробки перепису увійшли відомості про 190 національностей Радянського Союзу.

На XII партійній конференції в 1927 р. (виходячи із зібраних по Криму даних про національний склад населення), наголошувалося, що в Криму прожива-

ли 72 народності, з яких 62 не перевищували 3,5 %. Кримські татари налічували 179 094 особи (25,1 %), росіяни – 301 398 (42,2 %), українці – 77 405 (10,8 %), євреї – 39 921 (5,6 %) [3, с. 167].

На відміну від перепису 1926 р. робота статистичних органів над переписом 1939 р. була не настільки багатопланою і обширною. Результати перепису 1939 р. були опубліковані в найзагальнішому вигляді як повідомлення Держплану СРСР. Також були опубліковані і порівняльні дані обох переписів 1926 р. і 1939 р. За попередніми результатами перепису 1939 р. населення Кримської АРСР налічувало 1 млн 126 тис. осіб, з яких 49,6 % склали росіяни, 19,6 % – татари і 13,7 % – українці. Тобто, виходячи з даних перепису 1939 р. слід зауважити про зменшення кількості кримських татар на півострові в 1930-ті рр. у зв'язку із згоранням курсу національної політики коренізації й початком репресій щодо них [3, с. 187].

Четвертий всесоюзний перепис населення був проведений 15 січня 1959 р. і ставив своїм завданням «отримати точні дані про чисельність, розміщення і склад населення по статі, віку, сімейному стану, національності, рідній мові, освіті, для з'ясування розподілу населення за заняттями і галузями народного господарства. Матеріали даного Всесоюзного перепису населення були опубліковані в 17 томах, причому в першому дані загальносоюзні підсумки, а в останніх – по союзних республіках. За переписом 1959 р. загальна чисельність населення країни зроста порівняно з 1939 р. зі 190,7 млн до 208,8 млн осіб. У цьому переписі детально розроблено питання про національний склад населення радянської держави. Наводяться як загальна кількість всіх національностей і народностей в країні, так і чисельність населення окремих національностей по союзних республіках, у тому числі й у Кримській АРСР [10, с. 188].

Таким чином, статистичні джерела містять важливі відомості про всі сторони життя радянського суспільства та є головним джерелом інформації про національний склад Криму на початку ХХ ст. Аналізуючи дані переписів населення 1921, 1926, 1939 і 1959 рр. можна простежити зміни в етнічній структурі півострова, пов'язані з національним курсом радянської влади – коренізацією.

При аналізі та вивченні радянської статистики потрібно враховувати те, що її особливістю є тісна залежність усієї діяльності статистичних органів від «завдань соціалістичного будівництва» та ідеологічних установок даного історичного періоду. Тобто, незважаючи на всю важливість статистичних матеріалів, до статистичних даних радянського періоду потрібно ставитися з великою обережністю.

Бібліографічні посилання

1. **Бордюгов Г.** Национальная историческая мысль в условиях советского времени / Г. Бордюгов, В. Бухарев // Национальные истории в советском и постсоветских государствах. – М., 1999. – С. 63–69.
2. **Брошеван В. М.** Образовать Автономную Крымскую ССР : документы и материалы / В. М. Брошеван. – Симферополь, 2001.
3. **Волков А. Г.** Переписи населения России и СССР / А. Г. Волков, А. И. Гозулов, М. Г. Григорьянц // Демографический энциклопедический словарь / редкол.: Д. И. Валентей (гл. ред.) и др. – М., 1985.
4. **Воробьев Н. Я.** Всесоюзная перепись 1926 г. / Н. Я. Воробьев. – М., 1957.
5. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Крымская АССР. Народность, родной язык, возраст, грамотность. – М., 1928 г.
6. Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. Р-219: Статистическое управление Крымской АССР. – Далі: ДААРК.
7. ДААРК. – Ф. Р-460: Народный комиссариат внутренних дел Крымской АССР.
8. ДААРК. – Ф. Р-663: Центральный исполнительный комитет рабочих, крестьянских, красноармейских и краснофлотских депутатов Крымской АССР.
9. ДААРК. – Ф. Р-1188: Крымский революционный комитет.

10. Естественное движение населения СССР в 1926 г. / ЦСУ СССР. Сектор статистики соц. состава движения населения. – М., 1929. – Т. 1.
11. История городов и сел Украинской ССР : в 26 т. – К., 1974. – Т. 13: Крымская область.
12. Источниковедение истории СССР: метод. указания для студентов заоч. ист. фак-в гос. ун-тов. – 2-е изд., доп. / С. И. Антонова и др. – М., 1968 г.
13. Источниковедение истории СССР: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. / под ред. И. Д. Ковальченко. – М., 1981.
14. Многонациональное Советское государство / редкол.: М. И. Куличенко и др. – М., 1972.
15. **Подъячих П. Г.** Всесоюзная перепись населения 1939 г. / П. Г. Подъячих. – М., 1957.
16. **Подъячих П. Г.** Население СССР / П. Г. Подъячих. – М., 1961.
17. **Семин А. С.** Борьба большевистских организаций за упрочение советской власти в Крыму (ноябрь 1920 – декабрь 1921 гг.) / А. С. Семин, А. А. Горчаков // Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. – Симферополь, 1957.
18. **Чеботарева В. Г.** Наркомнац РСФСР. Свет и тени национальной политики 1917–1924 гг. / В. Г. Чеботарева. – М., 2003.
19. **Шмидт С. О.** Путь историка: избр. тр. по источниковедению и историографии / С. О. Шмидт. – М., 1997.
20. **Щербаков М.** Крымская АССР : матер. для агитаторов / М. Щербаков, С. Рагацкин. – Симферополь, 1939.
21. **Якубовской С. И.** К вопросу об изучении и публикации источников советского общества / С. И. Якубовской // Пробл. источниковедения. – М., 1983. – Т. 4. – С. 123–134.
22. **Якубовской С. И.** О некоторых вопросах источниковедения истории советского общества / С. И. Якубовской // Вопр. истории. – М., 1954. – № 10. – С. 125–128.

Надійшла до редколегії 30.10.2009.

УДК 94(47+477)«1921/1929»

Ю. А. Святець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРЕСА ТА ВЛАДА ОЧИМА УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН У РОКИ НЕПУ

На основі селянського епістолярію проаналізовано суспільні погляди українських селян в роки нової економічної політики, місце та роль преси у формуванні громадянської позиції селянства.

Ключові слова: епістолярій, неп, преса, українське селянство.

На основе крестьянского эпистолярия проанализированы общественные взгляды украинских крестьян в годы новой экономической политики, место и роль прессы в формировании гражданской позиции крестьянства.

Ключевые слова: эпистолярий, нэп, пресса, украинское крестьянство.

On the basis of peasantry epistolary the social views of the Ukrainian peasants in the period of the New Economic Policy, a place and a press role in the formation of a social position of peasantry have been analyzed.

Key words: epistolary, the press, new economic policy, the Ukrainian peasantry.

Роки нової економічної політики увійшли в історіографію як час соціальних «струсів» між двома вибухами суспільно-політичного «вулкану». У цей період динаміка багатьох процесів у радянській країні була доволі інтенсивною. Свідченням тому може слугувати втягування до зони суспільних атракторів такої традиційно інертної маси як селянство. Більшовицька влада чудово розуміла, що доволі ефективним засобом не тільки формувати свідомість і підтримувати «пра-